

KOLIKO KNJIG JE MOGOČE PREBRATI V ŽIVLJENJU?

Igor Grdina

Oddano: 17. 9. 2011 – Sprejeto: 26. 10. 2011

Pregledni znanstveni članek

UDK 930.85:028

Izvleček

Namen: V razpravi se ob pretresu pretežno pričevanjskih virov odgovarja na vprašanje o tem, kaj vse je na Slovenskem v različnih obdobjih novoveške zgodovine, zlasti pa v obdobju meščanov, vplivalo na število prebranih knjig.

Metodologija/pristop: Raziskava je izvedena v okviru paradigem nove kulturne zgodovine s poudarjeno odprtostjo do zgodovine idej in mentalitet.

Rezultati: Zlasti razsvetljenska in narodnoprebudna miselnost, ki sta se na Slovenskem doživljali kot izrazito neelitistični in splošnoemancipacijski, sta vodili k učinkovitim prizadevanjem za razširjanje knjige in njene branosti. Tako izdajatelji, ki so z množično produkcijo dosegali vsakomur, tudi pripadnikom najrevnejših slojev, dostopno ceno svojih edicij, kot zasebne in javne biblioteke so bile pomemben instrument širjenja in ustvarjanja interesnih skupin ter nacionalne skupnosti.

Omejitve raziskave: Raziskava sloni na primarnih in sekundarnih virih, ki so dandanes dostopni, vprašanje izgubljenih in neznanih virov pa ostaja odprto. Nedvomno bi lahko nekatere domneve potrdili tudi z natančnejšo kvantitativno analizo gradiva, ki se je do danes ohranilo. Smiselno pa bi lahko bil tudi pregled rokopisnih lastniških in drugih vpisov v ohranjenih knjigah v slovenskih in tujih knjižnicah.

Izvirnost/uporabnost raziskave: Povezava zasebnih pričevanj s politično, gospodarsko in kulturno zgodovino ponuja nov, svež pogled na oblikovanje družbenih stališč in kulturnih vrednot slovenske meščanske družbe do začetka 20. stoletja. Razprava slikovito prikaže položaj Slovencev in Slovenstva, ki se je oblikoval tudi skozi bralno kulturo in jezikovno identiteto.

Ključne besede: doba meščanov, branje, emancipacija, knjižnice

Abstract

Purpose: The essay is mostly based on the analysis of primary sources (reminiscences) and addresses the question of which currents influenced the number of read books in various periods of modern history and particularly in the age of bourgeoisie in Slovenia.

Methodology/approach: The research was carried out in accordance with the paradigms of new cultural history with special emphasis on the history of ideas and mentalities.

Results: The mentality of enlightenment and national-awakening looked upon as highly non-elitist and emancipatory in Slovenia, led to efficient ways of spreading books and the circle of their readers. The publishers whose mass production became available to everyone, including the poorest strata of the society, ensured low prices of their book editions. Public and private libraries were an important instrument for the spread and creation of interest groups and national communities.

Research limitation: The research is based on available resources; however, the lost or unknown resources could surely offer more answers. It is logical that some assumptions can be confirmed by a detailed analysis or by the review of manuscripts and other similar documents held in Slovenian libraries and abroad.

Originality/practical implications: The analysis of reminiscences in the political, economical and historical context offers a new point of view of the social stand and cultural values of the Slovenian bourgeoisie in the early 20th century. The study presents the position of Slovenian people and identity shaped by the reading culture and language identity.

Keywords: age of bourgeoisie, reading, emancipation, libraries

1 Na začetku je (bilo) vprašanje

Dolgo časa je odgovor na vprašanje, koliko knjig je mogoče prebrati v življenju, določala predvsem posameznikova sposobnost, da se dokoplje do njih. V obdobju kodeksov in rokopisov je bilo težko priti že do dragocenih materialov, na katere se je pisalo – kar pomeni, da so bili avtorji in recipienti v zelo težavnem položaju. Tako prvi kot drugi so med svojimi sodobniki predstavljali veliko manjšino, shakespearovsko-stendhalovsko srečno peščico, *happy few*. Od drugih ljudi so se razlikovali predvsem po tem, da so imeli dostop do misli, mnenj in sodb najizbranejših duhov preteklosti, sami pa so mogli nagovarjati prihodnje rojene. V polilogu sveta niso bili obsojeni le na svoje izkušnje in sposobnosti: ni jim bilo treba vedno vsega začenjati pri Jupitru/Adamu in Evi oziroma končati z ostrim rezom angelskih pozavn smrti.

Prav ljudje črk so v življenje, ki se je v srednjem in zgodnjem novem veku odvijalo še v skladu s skoraj povsem cikličnim pojmovanjem časa, vnašali

nove pobude ter z njimi prodirali v marsikdaj komaj predstavljljive mentalne in stvarne daljave. Pri tem pa je treba poudariti, da je kar najširše razprostranjeni analfabetizem pisanje in branje knjig sicer navezoval na elito, ki je bila v veliki meri hkrati politična, premoženjska in intelektualna, toda včasih so se do njih prebili tudi obstranci. Ustvarjalnost slednjih je bila med sodobniki razumljena kot subverzivna, toliko in toliko stoletij pozneje pa je še kako konstitutivna. Svet knjig namreč ni točkast in imploziven, ampak izrazito prostorski in eksploziven – ter v tem brezmejen. To so na Slovenskem po precej nasilni rekatolizaciji, ki so jo na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem na prelomu 16. in 17. stoletja izpeljale deželnoknežje oblasti, dokazovali protestanti na Dobraču in drugod, ki so hranili Dalmatinovo *Biblijo* ter jo tudi prepovedovali.

2.1 Odgovor razsvetljencev in njihovih sodobnikov

V stoletju luči (in) razuma so se vernikom – tako razodetja kot razuma – pri pisanju pridružili še bukvniki in avtorji ljudskih knjig. Reprezentativni primeri le-teh niso bile samo svetniško-vremenske pratike, ampak tudi loterijski priročniki. Slednji so se oblastem, ki so zaradi strahovitega zaostajanja avstrijske monarhije za Prusijo uvajali osnovno šolstvo ter s tem tudi širili možnost branja in pisanja – vojaki, ki so imeli opravka s topovi, so morali znati računati, izobraženi državljani pa so bili bistveno boljši davkoplačevalci od neukih podložnikov –, zdeli tako nevarni, da so jih začeli prepovedovati. Tako so se možje cesarsko-kraljeve postave 6. septembra 1800 oglasili pri knjigovezu Ignacu Kremžarju v Kranju in zaplenili 26 dotlej še nerazpečanih izvodov *Na noveč popravljenih sanjaskih buquic*, ki so v kar 90 poglavjih obljubljale zanesljivo strokovno pomoč pri igrah na srečo. Državne oblasti so gotovo lahko bile zaskrbljene, saj bi povečano število tern na Slovenskem v negotovih časih ponavljajočih se vojn s Francozi lahko resno ogrozilo stanje javnih financ (Aškerc, 1993, str. 661–664).

Z oblastno dirigiranim vzponom pismenosti se je položaj knjige – ki je v 16. stoletju kljub reformacijskim prizadevanjem za uveljavitev načela, da bodi Božja beseda dostopna sleherniku, v Srednji Evropi lahko v polni meri služila le kakim 4–6 % branja zmožnega prebivalstva – bistveno spremenil. Razcvet založništva, ki ni bilo več odvisno samo od privilegijev, ampak tudi od uspeha na trgu (v specializiranih trgovinah in na sejmihi), je še pred terezijanskimi reformami opozoril na tektonske premike v intelektualnem oziroma mentalnem podnebjju. Franz Wi(t)z baron Wützensteinski, čigar rodbina je izhajala iz meščanskih vrst, je že sredi druge polovice 17. stoletja pisateljval v skladu s tedaj novo logiko tržišča. Jezikovno nemške predelave italijanskih romanov, ki jih je – zaradi prizadevanj brata Janeza Krstnika tudi posthumno – izvozil v

tiskarsko Meko Nürnberg (Koruza, 1991, str. 196), niso imele drugega namena, kot da nasitijo bralsko pozornost. Če sta neutrudni Janez Vajkard baron Valvasor in neizmerno prepirljivi Franc Albreht Pelzhofer baron Schönauski ob koncu 17. oziroma v začetku 18. stoletja svoja dela še namenjala eliti v okviru stanovsko razslojenega recepcijskega telesa – v čemer sta bila tipična predstavnika tradicionalne učene kulture –, je Wi(t)z produkte lastnega (neizvirnega) peresa že namenjal vsakomur, ki se je zanimal zanje. Vnaprejšnja izbranost bralcev je v dobi naraščajoče pismenosti postajala neaktualna: res še ni izgnila, toda iz dneva v dan je bila močnejše zaznamovana z anahronističnostjo. Beaumarchaisov *Figaro*, ki ga je Napoleon štel za pravo revolucijo na pohodu, je v še vedno na široko nepismenem okolju z odra oznanjal preživelost vseh stanovskih pregrad – tudi tistih, ki so povezane z branjem in pisanjem (in prav te so eden najglobljih virov komedijskega zapleta). Da so praktični razsvetljenci za propagiranje svojih idej uporabili gledališče, ni prav nič presenetljivega: hrami boginje Talije, ki so kljub najrazličnejšim razvrščevalnim omejitvam in predsodkom med 16. in 19. stoletjem hitreje kot druge posvetne institucije odpirali svoja vrata vsem in vsakršnim ljudem, so bili dolgo časa edino stikališča učene oziroma elitne in ljudske kulture. Linhart je vsekakor ravnal globoko preudarno in premišljeno, ko se je odločil, da bo svoja literarna prizadevanja sodobnikom predstavil v sceni namenjeni obliki. Vrhu vsega je njegov *Matiček* med mnogimi homologizacijami *Figara* ena domiselnejših in uspešnejših.

2.2 Odgovor meščanov

Doba meščanov, ki se v grobem pokriva s t. i. dolgim 19. stoletjem od velike francoske revolucije (1789) do izbruha prve svetovne vojne (1914), je z vstopom v valove romantičnega gibanja na srednjeevropskih tleh ukoreninila predstavo o tem, da je celotna literatura izraz duha naroda, se pravi nadstanovske skupnosti komaj predstavljive kompleksnosti. Kar se je v praksi že dolgo dogajalo v gledališču, je v skladu s hamannovsko-herderjanskimi načeli postajalo samoumevno v vsej na jezik navezani umetnosti. Pisanje in branje sta se preobrazala v stvar pripadnosti oziroma identitete. Nikakor nista bila več zgolj eno od mnogih bolj ali manj alternativno koristnih in/ali zabavnih opravil. Knjige so začele ljudi spremljati na vsakem koraku: Napoleon se ni ločil od Goethejevega *Wertherja*, mladi Dostojevski pa ne od Karamzinove *Zgodovine ruske države* (Loski, 1982, str. 42; Frank, 2010, str. 31). Literarni junaki so bili neredko bolj živi kot ljudje – na kar so tudi med Slovenci opozarjale eksplicitne evokacije Bürgerjeve Lenore, Goethejevega *Wertherja* in Millerjevega Siegwarda v pesniških opusih Antona Feliksa Deva (1781) in Janeza Nepomuka Primica (1810) (Gspan, 1978, str. 213, 214; Gspan, 1979, str. 51).

Spremenjeni odnos do jezika in vsega, kar je z njim zaobseženega, je v Srednji Evropi nastopil ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja. Na mnoge kneževine, kraljestva in svobodna mesta razdeljena Nemčija je v sprva nemočnem odporu do francoskih agresorjev poiskala svojo identiteto v duhu. Zvestoba oziroma pripadnost slednjemu je postala večna domovina, ki je ni mogla streti nobena zmaga jakobinske, thermidorske in konzulske republike ter napoleonskega Velikega cesarstva. Johann Gottlieb Fichte ter brata Karl Wilhelm Friedrich in August Wilhelm (von) Schlegel so bili protagonisti vzpona novega razumevanja, ki sta mu tla za uspešno intelektualno setev primerno razrahljala že veliki mag severa Johann Georg Hamann in njegov najnadarjenejši učenec Johann Gottfried Herder.

Zaradi povezanosti Nemcev in Slovencev v Svetem rimskem cesarstvu ni dolgo trajalo, da so na Baltiku porojene emancipacijske ideje sprožile tudi odmev ob jadranskih obalah. Tako je Josip Vošnjak (1982, str. 16) v svojih zelo zadržano spisanih *Spominih* zatrdil, da jezik do leta 1848 ni bil drugega kot »sredstvo, da se sporazumemo med seboj [tj. v družini] in z drugimi«. V pomladi narodov je v alpsko-jadranskem prostoru postal splošno priznano nacionalno znamenje. Poslej jezik ni bil več samo najzanesljivejši instrument spoznavanja sveta, ampak tudi emblem. Njegova razširjenost je začela določati celo obseg domovine.

2.3 Natančnejši odgovor rodoljubnih meščanov

Narodnjaki dobe meščanov so se odpravili v prihodnost po isti poti kot Primož Trubar v 16. stoletju: slovenska dežela, ki je ni smelo biti ne na reformacijskih ne na romantičnih političnih zemljevidih, je v dveh prelomnih zgodovinskih časih zaživela v najplemenitejših predstavah in delih. Veljale so ji najboljše misli in stvaritve mož in žena, ki so verjeli v njeno življenjsko moč. Veliki protestantski reformator, ki je o enotni – ne na množico habsburških kronovin razparcelirani – slovenski deželi pisal tako v svojem drugem katekizmu (Trubar, 2002, str. 331) kot v pismu Heinrichu Bullingerju z dne 13. septembra 1555 (Rajhman, 1986, str. 23, 24), je zaradi zagotovitve možnosti večnega življenja zgolj materinščino obvladujočim rojakom ravnal enako kot rodoljubi 19. stoletja. Razumevanja evangelijskega sporočila – osrednji pojem Trubarjeve antropologije pač ni po naključju »zastopni človek« – je bilo za prebivalca reformacijske epohe enako ključnega pomena kot sledenje cvetovom napredka državljanu dinamične ere parnega stroja in telegrafa. Josip Sernec v štajerskem parlamentu 17. januarja 1888 pač ni zaman opozarjal na to, da je samoizobraževanje, ki je bilo v imaginariju emancipacijsko usmerjenih sinov domovine sinonim za branje, imperativ sodobnosti. Neutrudni »rodoljub z dežele iz onih naših patrijarhalnih časov, ko je imel ta naziv še polnozvočen glas, označujoč moža, kateri

deluje na izpostavljenih tleh in v gluhi provinci v prospeh in blaginjo naroda z isto vnemo kakor narodni kulturni delavci v živahnem središču» (Prijatelj, 1926), je tedaj v govoru, s katerim je dostojanstveno protestiral proti žaljivemu predlogu sklepa iz vrst nemškonalne večine v graški deželni zbornici, poudaril (Serneč, 1927, str. 39, 40, 44):

Omenjam le Družbo sv. Mohorja v Celovcu; ta družba daje vsakemu svojih udov po sedem do osem slovenskih knjig na leto ter šteje čez 36.000 udov. To niso le omikani Slovenci, nego večinoma preprosti kmetje, kar jasno dokazuje, da naši kmetje bero in knjige razumejo. Zakaj, kako bi bilo mogoče, da bi tako z veseljem segali po teh knjigah in bili udje te družbe, ako knjig ne bi razumeli? Morebiti, da se je še dalo v 60ih letih [tj. po uveljavitvi parlamentarnega reda] preiti preko nas in našega jezika na dnevni red, pa takrat smo komaj začeli delovati, do takrat še nismo imeli nobenih šol. Naše ljudstvo takrat še ni znalo [niti] brati niti pisati. Danes je to, hvala Bogu, drugače! Velik del našega ljudstva bere ter mu je s tem mogoče se nadalje izobraževati, ko je že šolo zapustilo. To pa je potrebno sedaj v veku telegrafov in železnic, da vsakdo – tudi v najzadnji koči – bere in se nadalje izobražuje. To je tudi naš cilj, to hočemo doseči, in opazujemo, da naš kmet v kulturnem oziru veselo napreduje, odkar mu dajemo berila v narodnem materinem jeziku. [...] Nimam iluzije, da bo večina visokega deželnega zbora odstopila od svojega predloga[.] [...] Vendar eno vam rečem, in zdaj ne govorim sam zase, nego v imenu malone 400.000 štajerskih Slovencev: dandanes stojimo Slovenci na drugem mestu, kakor v 60ih letih, dandanes ne more nobena večina tukajšnje zbornice Slovencev predruščiti. Vi nas ne boste prepričali, da se potegujete za napredek, ako nas izkušate oropati materinega jezika v šoli in uradu! Sklepajte, kar hočete! Vi nas sicer lahko ranite, nas lahko žalite in ovirate v našem napredku, pa zadržali ne boste več našega naroda, niti zadržali njegovega vidnega in neprestanega napredka! – Kljub vsakemu pritisku bomo hodili svojo pot in si končno priborili enakopravnost [...]

Narodnostni boj nikakor ni vodil samo do prerivanja pri zasedanju najuglednejših mest v javnem življenju ter do pehanja za spodobno plačane službe v državnem aparatu, ampak je bil – vsaj v slovenskem primeru – predvsem emancipacijsko prizadevanje z mnogo odrekanja in (samo)zatajevanja. Človeku je vse do nastopa druge vlade grofa Taaffeja leta 1879 prinašal zgolj ljubezen in spoštovanje preprostih rojakov, zagotovo pa ne gmotnega uspeha. Tudi pozneje je bil slednji bolj izjema kot pravilo. Celoten eden največjih slovenskih pisateljev Ivan Tavčar, ki je bil v dobi meščanov hkrati tudi vodja liberalnih rodoljubov na Kranjskem, je leta 1920 ugotavljal, da mu »slovstvo« ni moglo priskrbeti »vsakdanjega kruha«. V intervjuju, ki ga je z njim opravil Izidor Cankar, je »viso(š)ki gospod« povedal (Cankar, 1972, str. 163): »Ako se ne oziram na honorar, ki mi ga je izplačala Družba sv. Mohorja, lahko trdim, da mi vsa dela skupaj, katera sem pisal za *Ljubljanski zvon*, niso donesla tisoč goldinarjev.« Značilno je bil Josip Vošnjak zelo presenečen, ko je roman *Pobratimi*, ki ga je zaradi zavrnitve na

razpisu Slovenske matice moral natisniti sam, uspel prodati z dobičkom. Tisoč dvesto izvodov svoje pripovedi o človeških usodah v času narodne prebuje – gre za nekak literarni (pred)komentar k njegovim *Spominom* – je razpečal kar s pomočjo prijateljev in znancev (Vošnjak, 1982, str. 218).

Prav zavest o imanentni emancipacijski razsežnosti slovenskega narodnega gibanja je idealističnim »rodoljubom z dežele« in »prvakom« dajala moč za vztrajanje na nelahki poti, ki jim je v mnogih primerih nakopalo samo težave, saj je bil državni aparat na gosto posejan z nemškimi nacionalisti in njim uslužnimi renegati. Zato ni naključje, da so politiki v vzhodnoalpsko-jadranskem prostoru čutili dolžnost, da po svojih močeh prispevajo kaj v zakladnico domače književnosti, ki je bila najmočnejši instrument modernizacije življenja – čeprav se jim to večinoma ni niti malo splačalo. Janez Bleiweis, Lovro Toman, Josip Vošnjak, Janko Kersnik, Ivan Tavčar, Ivan Hribar, Janez Evangelist Krek, Ivan Pucelj, Anton Novačan in mnogi drugi javni delavci bi bili gotovo premožnejši, če bi čas, ki so ga posvetili literarnemu ustvarjanju, namenili živinozdravniškim, odvetniškim, medicinskim, notarskim, profesorskim in demagoškim opravilom. A so vseeno – nepokvarljivi idealisti, kot so bili – ostali zvesti emancipacijski paradigmi narodnega gibanja. Podobno je bilo tudi v gospodarstvu. Tako Josip Sernek (1927, str. 35) v svojih *Spominih* poroča, da je v pionirskih časih celjske Posojilnice, ki jo je sprva »čisto sam brez vsakega uradnika« brezplačno vodil Mihael Vošnjak, večkrat moral zastavljati svoje »vrednostne zadolžnice«, da je lahko v »kritičnih trenutkih« vložil denar v rodoljubni finančni zavod, saj ta ni smel nikoli ostati brez finančnih sredstev, ker bi lahko prišel na slab glas in bi potem propadel.

3 Mnenja in (ob)sodbe elit

Nemški liberalci v Avstrijskem cesarstvu in Avstro-Ogrski, ki jih je Pieter M. Judson (1996) posrečeno – čeprav tudi precej bombastično – označil za »ekskluzivne revolucionarje«, so povsem spregledali emancipacijski naboj nacionalnih gibanj nevladajočih narodov podonavskega (pol)imperija. Zaverovani so bili v Schmerlingov volilni sistem, ki jih je favoriziral skozi kurialno »zastopstvo interesov«. Kulturni elitizem je pri njih že prehajal v eliminacionizem; zato ni čudno, da so se zmrdovali nad najrazličnejšimi podrobnostmi pri ljudeh, ki niso pripadali njihovemu krogu. Tako je celo veliki humanist Stefan Zweig v svojih znamenitih »spominih Evropejca«, ki so se pod naslovom *Včerajšnji svet* zapisali v zgodovino človeškega duha, z neverjetno vzvišenostjo opisal žalost družinske kuharice ob smrti »najslavnejše igralk« dunajskega Dvornega gledališča Charlotte Wolter sredi junija 1897. Preprosta ženska, ki je bila »na pol nepismena«, se mu je zdela zaradi solznih oči spričo slovesa velike umetnice

naravnost smešna, saj da svoje oboževanke nikoli ni videla na odru (Zweig, 1958, str. 34, 35). Ljudem brez posebnosti se po mnenju dunajske liberalne smetane očitno ni podalo enako so-čustvovanje kot zgornjim »desetim tisočem«.

Podobna je bila tudi izkušnja Henrika Tume, ki je v svojih dunajskih študentskih letih opravljal službo domačega učitelja v družini enega od urednikov izredno vplivnega liberalnega časnika *Neue Freie Presse*. Hiperkultivirani nežlahtni meščan, ki je bil velik finančni strokovnjak, mu je nekoč rekel (Tuma, 1938, str. 117): »Kaj mislite, da govorite dobro nemško? Jaz vam kar naravnost povem, četudi ne znam slovensko, da vi ne znate ne nemško in ne slovensko. [...] Iz vašega pripovedovanja vem, da hodite od mladega v nemške šole. Zaradi tega se ne naučite slovenskega [jezika], nemškega pa se ne morete naučiti, ker imate okoli sebe Slovence. Zato je vaša logika zmedena, kajti ne morete misliti dosledno ne nemško ne slovensko.« Razzaljeni Tuma, ki je vedel, da ima vzvišeni časnikar sicer v marsičem prav, vendar pa stanje drugačno zaradi politike njegovega nazorsko-političnega tabora niti ne more biti drugačno, se je potem povsem odvrnil od vsiljevane oziroma »vladajoče« kulture. Posvetil se je učenju slovanskih jezikov ter prebiral angleške, francoske in italijanske knjige – da bi se izognil vsiljenemu vplivu germanskega duha. Protidemokratski nemškoavstrijski liberalizem, ki je v bistvenih potezah narekoval smer politike dunajske vlade med letoma 1860/61 in 1879, potemtakem ni opravil svoje emancipacijske vloge – toliko bolje pa so jo najprej doumeli in nato izpolnili narodnjaki.¹

Po domovini in svetu razgledani Anton Aškerc je zato lahko leta 1903 samozavestno zapisal (Aškerc, 1993, str. 144): »Proti Rusom smo Slovenci pritlikavci, toda naše ljudstvo je v kulturnem razvoju in splošni omiki najmanj za tristo let pred ruskim. To ponosno zavest prinese Slovenec domov iz Rusije. Najbolj izobražen je med Slovani češki kmet, potem pride takoj naš – a potem dolgo ne pride nič.« To je bila največja in najdaljnosežnejša zasluga »prvakov« in »rodoljubov z dežele«, ki se v parlamentarni in strankarski politiki niso mogli pohvaliti s posebej odmevnimi triumfi, zato pa so bili toliko uspešnejši v prizadevanjih za kulturno-civilizacijski dvig rojakov. Prav zaradi teh naporov so se Slovenci, ki so se v eni veliki generaciji z naglo modernizacijo preobrazili iz etnografske posebnosti v moderen narod – to je med prvimi opazil znameniti poljsko-judovski socialni darvinist, »le terrible Autrichien« Ludwik/Ludwig Gumplowicz (Johnston, 1993, str. 335–338; Cvirn, 1993, str. 357–363) –, v 20. stoletju mogli podati na sicer nelahko in zavito, pa vendar nazadnje zmagovito

1 Pozneje, v obdobju druge Taaffejeve vlade, ko so se germanski »elitni revolucionarji« morali preseliti v opozicijske klopi ali se zadovoljiti z manj pomembnimi ministrskimi portfelji, so se oprijeli skrajnega – po potrebi tudi pretepaškega – nacionalizma. Toda tudi s tem niso dosegli nič oprijemljivega: njihova forma je bila brez vsebine; z razliko od čeških, slovaških, slovenskih, srbskih, hrvaških, romunskih in ukrajinskih rodoljubov nikomur niso odpirali novih perspektiv, ampak so samo branili svoje privilegije.

pot v človeško in skupnostno suverenost. Pri tem sta pisanje in branje imela nenadomestljivo vlogo.

Ob propadu neoabsolutizma, ki ga je v Avstrijskem cesarstvu 1860/61 nadomestila oktroirana – vsaj do sprejetja t. i. temeljnih zakonov 1867 nekonstitutivna – ustavnost, je bil položaj Slovencev vsestransko nezavidljiv. Tedaj se v kulturnozgodovinskem smislu ne bi mogli primerjati ne z Valižani ne z Islandci, pa tudi s Slovaki še ne. Lahko so se pohvalili z izdajo komaj okoli 60 knjižnih naslovov na leto (pri čemer so v to številko všteti tudi časopisi in glasbeni tiski). Imeli so enega samega viteza peresa, ki se – kakor je Josipu Vošnjaku dejal Bleiweisov »pribočnik« Luka Svetec (Vošnjak, 1982, str. 88) – »sme pesnikom prištevati«, tj. Prešerna. Toda vztrajen boj za šole, ki jih je eden najbolj priljubljenih taborskih govornikov Božidar Raič označil za Arhimedovo točko »ravnopravnosti« (Vošnjak, 1982, str. 247), in za vsebino pouka je polagoma rodil žlahten sad. Porazi in neuspehi v političnih bojih, ki so bili do nastopa druge vlade konservativističnega »Kaiserministra« Eduarda Franza Josepha grofa Taaffeja pogosti, so se ne glede na njihovo težo in bridkost pozneje izkazali za neusodne. Šteli so edino trajni vložki v prihodnost – in ti so bili povezani s kulturo. V kratkem času, pod praporom staro- in mladoslovenskih »prvakov« in »rodoljubov z dežele«, so se Slovenci duhovno in stvarno modernizirali. Razsodno so se usmerili v sedanost in prihodnost ter niso – kakor številni drugi narodi v habsburški monarhiji – poskušali skovati svoje slavne preteklosti. Zaradi številčne neimpresivnosti in industrijsko-kapitalske šibkosti v plavanju s tokom modernizacije niso zabeležili tako velikih uspehov kot Čehi (tudi v srednjeevropskem okviru so se otepali z zamudništvom), toda korak s sosedi so vseeno lovili. Pri tem so tuje zglede znali homologizirati in jih niso dogmatično posnemali.

4 Theoria cum praxi

Josip Stritar je v svojih *Pogovorih* (1969, str. 211, 212) z dobršno mero hudomušnosti popisal, kakšen tektonski modernizacijski premik je pomenil nastop Josipa Jurčiča:

Roman! Kako so se nekdaj v strahu križale pred tem imenom pobožne stare ženice ljubljanske! Gorje učencu in tudi učencu, katerega je bila skrbna kmečka mati izročila in priporočila nepopačenega, nedolžnega z dušo in telesom taki ostropazni, neizprosni Radamantini, ako je njeno vedno čuječe oko zasledilo pri njem kak 'viteški roman' iz neutrudnega Spießovega ali Cramerjevega peresa! Izgubljen, pogubljen je bil, ako se ni nemudoma pri spovedi očistil smrtnega greha. 'Romane bere!' to je bila najhujša obsodba, ki je mogla zadeti ubogega dečka, poslanega v

mesto, da bi se učil 'za gospoda'. Ali ne samo pobožne stare ženice, ki so dajale učencem tesno stanovanje in skope hrane za primerno plačo, bale so se romana kakor živega ognja ali pa 'antikrista'; tudi pobožni možje v častitih dolgih suknjah po šolah in spovednicah so svarili mladino s sveto gorečnostjo pred njim in gorje mu, kdor jih ni poslušal. [...] Epos je minil, njegov naslednik je roman, dasi je tako različen od njega. Roman ima prihodnost, predmet mu je življenje, vse človeško življenje po svoji širini, višini in globičini; in kakor je življenje mnogovrstno, tako mnogovrstna je podoba njegova – roman! Slovenci smo stopili prepozno v literarno življenje, epos nam je bil zamujen, zato pa imamo njegovega namestnika, roman; ustvaril nam ga je Josip Jurčič.

Podobna kot ljubljanska viteško-roparska dijaška recepcijska praksa je bila tudi srednješolska bralna izkušnja Josipa Vošnjaka v Celju, kjer mladina sicer ni uživala posebno dobrega slovesa (Vošnjak 1982, 17, 31): otroci iz knežjega mesta ob Savinji so bili menda podobni lodnu iz Mozirja in vinu iz Laškega – če so se posrečili, so zaslužili posebno pohvalo!

Okoli leta 1860 je človek zlahka in dovolj hitro prebral vse, kar je izšlo v slovenščini. Tudi ne posebej premožni narodnjaki so si mogli sproti, se pravi ob izidu, priskrbeti praktično sleherno knjigo v svoji materinščini. Zato ni čudno, da so si rodoljubi, ki so z veliko vnemo ustanavljali čitalnice – do danes se je ohranilo presenetljivo malo pričevanj o tem, kaj, kako in koliko se je v njih bralo, neprimerno bolje pa smo poučeni o njihovih najrepresntativnejših prireditvah, ki so vsaj v mestih mogle tekmovati z družabnimi dogodki v kazinskih društvih –, posegali tudi po časnikih in knjigah v drugih, zlasti slovanskih jezikih. Značilno je Janez Trdina, ki je bil eden največjih slovenskih rusofilov (verjetno so v celotni habsburški monarhiji takšni obstajali samo še med Slovaki in Ukrajinci), pridno prebiral vse spise, ki so se nanašali na mogočno carstvo Romanovih. Njegovi ekscerpti iz del o edinem slovanskem imperiju, ki so nastali po zgodnji upokojitvi na Hrvaškem, so obsegali več kot 40 »sešitkov«. Avtor znamenitih *Bajk in povesti o Gorjancih* je v svojih spominskih pričevanjih zatrdil (Trdina, 1971, str. 355, 356):

Ruska književnost mi je odprla nov, čaroben svet, ki se razlikuje znatno mimo tistega, ki mi je bil znan iz evropskih knjig. Pripeljala je pred moje strmeče oči dolgo vrsto pravih slovanskih klasikov, ki so priborili ruskemu slovstvu povse samostalno in velečastno mesto v svetovni literaturi. Šele ruski pisatelji so me naučili, kakova morata biti roman in novela, da imata in si ohranita stalno, neminljivo vrednost. Lev Tolstoj se je povzdignil s svojim vsemogočnim delom 'Vojna in mir' visoko nad vse evropske romanopisce. Gogolj, Turgenjev, Čehov pa so podali vsem slovanskim pisateljem večni vzor, po katerih potih jim je hoditi, ako hočejo dospeti do dičnega hrama brezsmrtnosti. Treba priznati, da se je njih blagodatni zgled začel že zdavnaj posnemati in se čuti dobrodejno že skoro v vseh slovanskih literaturah. Ruska književnost pa je obogatila tudi občo človeško prosveto z mnogimi novimi idejami in nazori, kar ne bo ostalo brez blagih nasledkov za vse izobražene narode.

Podobni občutki so navdajali tudi Antona Aškerc, ki je ob koncu aprila 1889 pisal Franu Levcu, da se »s pravim kazaškim fanatizmom« uči Puškinovega jezika. V navalu navdušenja je svoj zaželeni poklic videl v prevajalstvu (Priatelj, 1970, str. 115): »Da utegnem in se z ničimer drugim ne bi pečal, Saltikova bi jaz sam prelagal na slovensko. To je filozofija s pelinom in žolčjo! Ceterum censeo: greh je, če se Slovenec ne uči tako sorodnemu, krasnemu ruskemu jeziku in če ne pozna velike literature njegove!« Slovenske intelektualne elite torej kulturna preusmeritev od nemških zgledov k slovanskim ni ločila od velikega sveta – le nove perspektive ji je razprla (Trdini je roman šele pod nesrednjeevropskimi obzorji in ozvezdji obveljal za vrhunsko umetnost in mu ni bil več le potrošno duhovno blago!). O tem je nazorno pričala Aškerc-Veselova *Ruska antologija* iz leta 1901, ki v svojem času ni imela para v kakem drugem evropskem jeziku. Seveda pa je v alpsko-jadranskem prostoru tudi nemška literarna ustvarjalnost kljub programskemu odmiku od nje ostala dobro znana – in do neke mere celo domača – vse do srede 20. stoletja. Le obvezni zgleđ ni več bila.

Prve ustanovitve sodobnih ljudskih knjižnic v obdobju *fin de siècle* in *la belle époque* so razkrivale, da se je slovenska literarna ustvarjalnost močno razrasla – celo tako zelo, da niti ugledni narodnjaki (razen zapriseženih bibliofilov, kakršen je bil poklicni častnik in ljubiteljski pesnik Rudolf Maister - Vojanov) niso več imeli volje za zbiranje vsega, kar je izhajalo v njihovi materinščini. Seveda pa so se tudi področja, ki jih je domača slovstvena produkcija »pokrivala«, znatno razširila; komajkdo se je še lahko zanimal za sleherno stvar, ki je bila v njej miselno in besedno zaobsežena. Zato je postala potrebna institucionalna mreža, ki je omogočala dostop vseh in vsakršnih bralcev do knjig. Iz odmevnih nesporazumov med dvema Ivanoma – liberalno poštirkanim Tavčarjem in anarhoidno prostokrilim Cankarjem – vemo, da so dotlej bogate zasebne biblioteke narodnih »prvakov« v precejšnji meri omogočale dostop do najraznovrstnejšega branja tudi manj premožnim intelektualcem (kakor je Mohorjeva družba s svojo letno zbirko zadovoljivo stregla potrebam malega človeka). Zagotovo pa tedaj v slovenščini še ni izšlo toliko knjig, da bi jih zares zainteresirani posameznik v življenju ne mogel prebrati.

5 Sklepni razgled

Največje zasebne biblioteke, ki so jih ustvarili posamezniki, so pred prvo svetovno vojno obsegale kakšnih 10.000 zvezkov. A knjige so bile tedaj štete za preveliko bogastvo, da bi jih ljudje imeli samo zaradi posedovanja oziroma uživanja v lastništvu. Črke, ki so bile v njih, so s svojim očesom, pametjo in čustvi zagotovo tudi oživili. Ob bralnem tempu kakšnega Gustava Flauberta, ki se je samo ob pripravah na pisanje svojega poslednjega romana *Bouvard in Pé-*

chuchet prebil skozi 1500 zvezkov, Harryja S. Trumana, ki se je od poljedelca do predsednika ZDA povzpел ne samo s politično veščostjo, ampak tudi čez 3500 do 5000 zvezkov Independence Library² (Pietrusza, 2011, str. 4), ali Raymonda Queneauja – njegov dnevnik izpričuje, da jih je med (pozni) otroštvom in (ne posebej visoko) starostjo »obvladal« natanko 7579, tj. 3–4 na teden (Lasič, 2001, str. 325, 368) –, se račun z 10.000 knjigami izide. (Je naključje, da so natanko toliko let Kitajci želeli svojim cesarjem?) Biblioteko nekako takega obsega je imel npr. podmaršal Blasius Schemua, ki je bil leta 1912 za kratek čas šef avstro-ogrškega generalštaba. Mož, ki se je rodil v Celovcu, korenine njegovega rodu pa so segale v okolico Bleda, je bil tako tipičen kot zunajserijski bralec. Knjig je posedoval na zgornji meji tistega, kar je mogoče prebrati v življenju, toda njegova usmerjenost v antropozofijo – v eni od njenih najbolj čudaških in mračnih vej, v Novem templjarskem redu Jörga Lanza von Liebenfelsa, je bil znan kot fra Gotthard (Sondhaus, 2000, str. 117; Bobič, 2009) – ga je privedla k zelo specializirani literaturi ... Nasploh je treba reči, da je bilo desetletje pred sarajevskim atentatom verjetno zadnje obdobje, ko so častniki veliko in celo razmeroma množično brali: Vojeslav Molè tako v svojih spominih pričuje, da je kot »enoletni prostovoljec« – se pravi bodoči rezervni oficir – na manevrih nekje na Krasu absolviral svoj čas zelo vznemirljivo, vplivno in čislano modrost Maxa Stirnerja (Molè, 1970, str. 48). A čeprav je v generalih, ki so vodili armade skozi plamene prve svetovne vojne, še mogoče videti ljudi knjige, niso bili zato nič manj bedasti kot poznejši vojskovodje. (Seveda se je tudi med njimi znašel kak posebnejš – kot npr. Friderik Širca - Risto Savin; zgodovina morda ne pozna nobenega drugega aktivnega častnika s tako visoko oficirsko stopnjo, ki bi pisal obsežne novoromantične opere.) Pozneje so imeli z literaturo posebno veselje le še nekateri – kakor, denimo, ekscentrično bojeviti poveljnik ameriške III. armade George S. Patton, čigar pesniški opus ni zanimiv samo zaradi poklica svojega ustvarjalca.

V začetku 20. stoletja bralcem na Slovenskem ni več bilo težko priti do knjig. To je bil verjetno najdaljnosežnejši rezultat naporov dobe meščanov, ki je v njih v skladu z poznorazsvetljsko in predromantično tradicijo videla vir izobrazbe in izraz duha naroda. Emancipacijski naboj pisanja in branja pa ni bil viden samo v politiki, ampak tudi v javnem življenju nasploh: prve ženske, ki so na Slovenskem širše uveljavile, so bile – značilno – pisateljice (Josipina Urbančič/Toman, Luiza Crobath/Pesjak, Pavlina Doljak/Pajk (Testen, 2009), Marica Nadlišek/Bartol, Zofka Kveder/Jelovšek/Demetrovič (Mihurko Poniž, 2003), Ljudmila Poljanec, Franica Vovk/Vida Jeraj). Naklade knjig so bile okoli leta 1910 pri nas največje – tja do 90.000 pri mohorjankah. Skupni referenčni prostor Slovencev je bil v tistem času ustvarjen predvsem z njimi. Poznejše

2 Trumanov četrti in zadnji državni sekretar Dean G. Acheson je poudaril, da je bodoči predsednik v času, ko je bil senator, prebral vse knjige v Independence Library – vključno s tremi enciklopedijami. Čeprav se veliki »mali človek« v Beli hiši ni mogel pohvaliti z visoko formalno izobrazbo, se je seznanil z mnogo večjim številom spisov kot diplomant na Yaleu ali Harvardu.

spremembe so radikalno povečale število naslovov, enako korenito pa zmanjšale naklado. Slednja se je na milenijskem prelomu spustila do tistih števil, ki so bile znane že Trubarju in njegovim neposrednim naslednikom.

Navedeni viri

1. Aškerc, A. (1903). *Zbrano delo*. Knj. 7. Ljubljana: DZS.
2. Bobič, P. (2009). Blasius Schemua. V A. Rahten, M. Matjašič Friš, I. Grdina in K. Gantar, (Ur.), *Nova slovenska biografija* (str. 153–164). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
3. Cankar, I. (1972). *Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
4. Cvirn, J. (1993). Ludwik Gumpłowicz in slovensko vprašanje. *Celjski zbornik* 28, 355–365.
5. Frank, J. (2010). *Dostoevsky: a writer in his time*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
6. Gspan, A. (1978). *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja. I. knjiga*. Ljubljana: Slovenska matica.
7. Gspan, A. (1979). *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja. II. knjiga*. Ljubljana: Slovenska matica.
8. Johnson, W. M. (1993). *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1848–1938*. Zagreb: Globus.
9. Judson, P. M. (1996). *Exclusive revolutionaries: liberal politics, social experience, and national identity in the Austrian empire 1848–1914*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
10. Koruza, J. (1991). *Slovstvene študije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
11. Lasić, S. (2001). *Iz moje lektire: portreti*. Zagreb: Globus.
12. Loski, N. (1982). Dostojevski i njegovo hrišćansko shvatanje sveta. V *Ruska religijska filozofija i F. M. Dostojevski 10*, Beograd: Partizanska knjiga.
13. Mihurko Poniž, K. (2003). *Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta.
14. Molè, V. (1970). *Iz knjige spominov*. Ljubljana: Slovenska matica.
15. Pietrusza, D. (2011), *1948: Harry Truman's improbable victory and the year that transformed America's role in the world*. New York: Union Square Press.
16. Prijatelj, I. (1926). In memoriam! V J. Sernec (1927). *Spomini*. (nepaginirani uvod). Ljubljana: Komisijska založba Tiskovne zadruge.

17. Prijatelj, I. (1970). *Izbrano delo II*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
18. Rajhman, J. (1986). *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: SAZU.
19. Sernec, J. (1927). *Spomini*. Ljubljana: Komisijaska založba Tiskovne zadruge.
20. Sondhaus, L. (2000). *Franz Conrad von Hötzendorf: architect of the apocalypse*. Boston: Humanities Press.
21. Stritar, J. (1969). *Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
22. Testen, P. (2009). Pavlina Pajk. V A. Rahten, M. Matjašič Friš, I. Grdina in K. Gantar, (Ur.), *Nova slovenska biografija* (str. 141–152). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
23. Trdina, J. (1971). *Izbrano delo I*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
24. Trubar, P. (2002). *Zbrana dela I*. Ljubljana: Rokus; Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar.
25. Tuma, H. (1937). *Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana: Naša založba.
26. Vošnjak, J. (1982). *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica.
27. Zweig, S. (1958). *Včerajšnji svet*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Ddr. Igor Grdina, red. prof., je znanstveni svetnik na ZRC SAZU.

Naslov: Novi trg 5, 1000 Ljubljana

Naslov elektronske pošte: igor.grdina@zrc-sazu.si